

Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні-серпні 1941 року

УДК 94(477.42) „1941”

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

У статті досліджується питання формування обома фракціями ОУН похідних груп, їхнє функціональне призначення і завдання, які вони мали реалізувати на території Наддніпрянської України. Визначено загальну ситуацію у середовищі українського націоналістичного руху влітку 1941 року. Відповідно до основних дослідницьких завдань відтворюється цілісна картина проникнення даних формувань на територію Житомирської й західних районів Київської областей – майбутньої військової округи „Тютюнник”, подальша їх діяльність і її значення.

Ключові слова: ОУН, націоналізм, радянський режим, похідні групи, Житомирська й Київська області, військова округа „Тютюнник”, репресії.

Ковальчук И. В. Формирование походных групп ОУН и их проникание на территорию Житомирской и Киевской областей в июле-августе 1941 года. В статье исследуется вопрос формирования двумя фракциями ОУН походных групп, их функциональное предназначение и задачи, которые они должны были реализовать на территории Надднепрянской Украины. Определена общая ситуация внутри украинского националистического движения, сложившаяся летом 1941 года. Соответственно с главными исследовательскими задачами воспроизведена целостная картина проникания данных формирований на территорию Житомирской и западных районов Киевской областей – будущего военного округа „Тютюнник”, их дальнейшая деятельность и ее значение.

Ключевые слова: ОУН, национализм, советский режим, походные группы, Житомирская и Киевская области, военный округ „Тютюнник”, репрессии.

Key words: OUN, nationalists, soviet regime, the marching groups (troops), arrest, the Zhytomyr and Kiev regions, «Tiutiunnyk» group (VO), repression.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність даної теми полягає в тому, що дослідження формування і практичної діяльності похідних груп обох ОУН у межах території Житомирської і Київської областей у липні-серпні 1941 р. на основі нових архівних документів і сучасних наукових праць допоможе цілісніше й масштабніше зрозуміти складну частину загальноукраїнської історії.

Аналіз досліджень і публікацій із цієї проблеми. Тему створення похідних груп обох ОУН і розгортання їхньої роботи, в тому числі й на території Житомирської і Київської областей, почали досліджувати відразу по закінченню Другої світової війни. Це автори із західної української діаспори. Зокрема, Л. Шанковський, З. Книш, Г. Полікарпенко, В. Верига, Я. Шумелда, А. Бедрій, С. Глід, З. Матла, М. Климишин, В. Косик та ін.

У незалежній Україні проблема загального дослідження українського націоналістичного руху отримала своє „друге” народження. Дану тему розробляли в своїх працях А. Русначенко, В. Кучер, М. Головка, В. Гриневич, Г. Стародубець та ін. Фрагменти діяльності похідних груп ОУН на Житомирщині безпосередньо висвітлені в рамках кандидатської дисертації і монографії В. Жилюк. Власне бачення функціонування похідних груп і його значення подає в своїй праці американський дослідник Дж. Армстронг.

Мета статті – запропонувати цілісне дослідження діяльності похідних груп обох ОУН на території Житомирської і західних районів Київської областей.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування одержаних результатів.

Напередодні початку Вітчизняного періоду Другої світової війни ОУН обох гілок активно розробляла тактику проникнення на землі Наддніпрянської України. Основою цієї тактики стало формування похідних груп. У Кракові був утворений штаб по їх підготовці. Початком формування самих груп більшість дослідників вважає середину травня 1941 р. [31, 36; 14, 192]. Загалом було створено 6 похідних груп – по 3 від ОУН(Б) і ОУН(М), які розподілялися на три великі напрямки: “Північ”, “Центр”, “Південь”. Вони в свою чергу складалася із малих операційних груп (зазвичай по 7-12 осіб), які, виконуючи функції перекладачів, водіїв при німецькому війську мали проникати на окуповану територію і створювати осередки влади (місцеве самоврядування, поліцію), випередивши в цій справі нацистську владу [10, 405].

Похідна група ОУН(Б) “Північ” зосереджувалася над р. Буг, її завданням було досягти Києва та області. Цією групою керував Микола Климишин („Непоборний”). Група “Центр”, очолювана Миколою Лемиком (Сенишином) концентрувалася у Перемишлянщині та Ярославщині та мала на меті освоїти місто Харків і область. Зиновій Матла („Дніпр”) був зверхником групи “Південь”, яка формувалася у Сянщині й рухалася спочатку в напрямку Одеси і Криму, проте згодом, центром даної групи став Дніпропетровськ [25, 4]. Загальну координацію діяльності бандерівських похідних груп здійснював Д. Мирон („Орлик”). Члени груп забезпечувалися необхідними топографічними картами, довідниками, путівниками тощо [33, IX]. Деякі автори, які самі були членами вказаних похідних груп, засвідчують проникнення українських націоналістів навіть на Кубань і Північний Кавказ [9, 18]. Кожній групі встановлювалися окремі розпізнавальні знаки: члени групи „Північ” носили на лівому рукаві червону стрічку, „Центр” – синю, „Південь” – чорну. [25, 7]. Аналогічні за напрямками мельниківські похідні групи очолювали Ігор Шубський, Михайло Сампора і Богдан Сірецький. Їх рух у Наддніпрянщину, відповідно до рішення Проводу українських націоналістів, організовував і координував

О.Ольжич (Кандиба) [7, 64]. Стратегічну мету для похідних груп обох гілок ОУН лаконічно сформулював активний учасник мельниківських похідних груп Олег Штуль („О. Жданович”, „О. Шуляк”): „Було ясно, що вибух німецько-советської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїзник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби” [27, 204].

В історіографії українського націоналістичного Руху опору ще з часів безпосередньої діяльності похідних груп і до нашого часу існує дискусія про їх кількісний склад. Загальноновизнаним усіма дослідниками є лише той факт, що найпотужнішою у числовому відношенні була група „Північ”, а найменшою – „Південь”. М. Климишин вказує на цифру 7 тис. емісарів у бандерівських похідних групах [17, 46]. В. Косик нараховує до 5 тис. чоловік у даних похідних групах [18, 113]. Т. Гунчак, спираючись на спогади М. Лебеда, називає 750-1200 осіб із бандерівської ОУН у похідних групах [38, 180]. Сучасний український автор А. Русначенко схиляється до думки, що цифра в 3-5 тисяч осіб є завищеною. За його підрахунками кількість членів у похідних групах ОУН(Б), навіть із людьми ОУН(М), які перейшли на їх бік, не повинна перевищувати за приблизними підрахунками 2,5 тисячі осіб [30, 20]. Автори іншого сучасного українського видання, які аж ніяк не є прихильниками українського націоналістичного руху 1940-1950-х років і в своїх оцінках тенденційні та упередженні, покликаючись на архівний документ КДБ при РМ УРСР, наводять такі цифри: в групі “Північ” нараховувалось 2500 членів, у групу “Центр” входило 1500 чоловік, “Південь” мала 880 осіб [32, 46]. Усього майже 5 тисяч чоловік, але потрібно зауважити, що в даній праці немає ніякого поділу похідних груп на мельниківські й бандерівські, мабуть тому, що для її авторів це все “буржуазні націоналісти”.

Окрема похідна група ОУН(Б) увечері 30 червня 1941 р. увійшла в Львів, де на зборах близько 100 представників української громадськості [10, 405] Ярослав Стецько („Карбович”), заступник С.Бандери в керівництві

ОУН(Б) (останній був під пильним наглядом нацистських спецслужб і не зміг виїхати з Кракова – Авт.) від імені Організації виголосив “Акт про відновлення Української держави” [21, 187]. Текст Акта був двічі (30 червня (понеділок) увечері та 1 липня (вівторок) уранці [23, 230]) озвучений в ефірі львівської радіостанції ім. пол. Є. Коновальця З. Тарнавським і Ю. Савицьким, що стало “спробою легітимізації ОУН(Б) як громадсько-політичного репрезентанта українського народу в новій міжнародній ситуації”. Після проголошення Акту в той же день у Львові Національні Збори обрали головою уряду самостійної України – Українського державного правління (УДП) Я. Стецька, який спочатку сформував Крайове правління, а вже 5 липня воно було реорганізоване в представницьке Українське державне правління [29, 319-320]. Цю подію поправу вважають найбільш вагомим здобутком діяльності бандерівських похідних груп. Але, на жаль, вона мала трагічне завершення – згодом, С.Бандера, Я.Стецько разом із іншими активістами були схоплені нацистами; частину з яких стратили, а їх самих – до кінця вересня 1944 р. утримували в концтаборі Заксенхаузен. Окрім цього, на Я. Стецька 8 липня 1941 р. був здійснений замах невстановленою особою, у ході якого поранено шофера, а самому Стецьку вдалося залишитися неушкодженим [33, 164]. У зв’язку з цими подіями, 8 липня бандерівська ОУН під головуванням Миколи Лебеда („Максима Рубана”) провела нараду, на якій прийняла рішення про перехід у підпілля. Тому всі подальші дії учасників похідних груп ОУН(Б) мали напівлегальний характер. Підтвердженням даному факту слугують “Особливі інструкції із українського питання” видані 11 липня 1941 р. начальником оперативного відділу тилу групи армій “Південь”. У них зазначалося, що необхідно негайно вжити заходів для обмеження політичної діяльності українців. Заборонялися політичні зібрання, а всі маніфестації повинні проходити під пильним наглядом нацистських спецслужб [21, 135].

На території Наддніпрянщини ОУН, зважаючи на всі вище вказані події і їх потенційні наслідки, мала застосувати інші підходи для опанування

населенням і територією – перш за все поширювати українську державницьку ідеологію [8, 24]. У ході проникнення похідних груп обох проводів ОУН у Наддніпрянщину між ними розгорнулася конкурентна боротьба. Ця обставина не найкращим чином характеризує персоналії діячів із середовища українських націоналістів, які, як правило, керуючись власними амбіціями, не зупинялися навіть перед фізичним усуненням своїх опонентів. Український дослідник А. Кентій наводить свідчення Степана Касіяна („Карпа”) – одного з мельниківських функціонерів (на нашу думку, вони мають більш ідеологічне, ніж інформативне значення): „накази бандерівці залишили дуже строгі – спиняти в разі потреби силою, не вагатися і стріляти, бо „мельниківці” це зрадники ОУН”. І далі А. Кентій робить уже свій висновок: „І треба сказати, що перевага виявилася на боці прихильників С. Бандери” [17, 47]. Але ми забігаючи наперед зауважимо, що по відношенню до території, яка у майбутньому поділі Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) Головною командою УПА отримає назву військової округи (ВО) або групи „Тютюнник” (землі тогочасної Житомирської (без Городницького району) та 7-6 західних районів Київської області), враховуючи опрацьовану нами джерельну базу, що стосується періоду липня-вересня 1941 р., це твердження видається доволі сміливим.

Протягом липня 1941 р. емісари похідних груп ОУН(Б) дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона. До Житомира М. Климишин, В. Кук, Я. Старух та інші члени групи „Північ”, які просувалися із Рівного в напрямку Києва, прибули 10 липня 1941 р. За цей короткий період ними було організовано обласне управління, першим головою якого став Іван Луцюк – вчитель, до цього Корецький районний провідник, і розпочато укомплектування поліції [4, 24]. Свідченням функціонування даного управління є видане ним розпорядження „Про комендантську годину, відновлення роботи підприємств, реєстрацію євреїв” від 11 липня 1941 р. [35, 6-зв]. Був призначений очільник Житомирської обласної езекутиви ОУН(Б) – Микола Шевчук, колишній повітовий

провідника Грубешівщини. Окрім того, в райони області відправили 40 своїх активістів для пропаганди ідеології ОУН(Б), налагодження тимчасового районного й сільського управління, створення поліції, організації збору продуктів [33, 222-225]. Документи німецьких військових і радянських органів держбезпеки покладають основну роботу по організації місцевої української влади в межах майбутньої групи „Тютюнник” на вихідців із Галичини [33, 203; 22, 52]. Проте, певною мірою дисонує із їхніми даними наступне свідчення: „Коли перші Похідні Групи прибули до Житомира, то вони мали зв’язок з місцевим підпіллям ОУН, що діяло від 1939 р.” [6, 13].

У другій половині дня 11 липня члени похідної групи „Північ” виїхали в прифронтову зону, де дісталися до сіл Фасова й Пашківка Макарівського району, що за 40-50 км від Києва [33, 222]. Тут вони перебували до 15 липня, а потім повернулися у Житомир, який був центром для українських націоналістів до захоплення нацистськими військами Києва. Тому, не випадково, знаний американський дослідник Джон Армстронг у своїй монографії „Ukrainian Nationalism” відводить ситуації, яка склалася у Житомирі протягом перших місяців окупації, виняткове значення. На його думку, вона допомагає зрозуміти роль усього націоналістичного руху в східній Україні на початковому етапі його діяльності [37, 91]. А в спогадах діячів як ОУН(Б), так і ОУН(М) Житомир визначається головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва [15, 32; 28, 77].

У Житомир 15 липня 1941 р. серед інших особисто прибули М. Климишин, Уляна Самчук, М. Мудрий, Питльований та інші. Наступного дня – 16 липня під керівництвом М. Климишина відбувалися загальні збори Житомирського обласного та міського управлінь, у ході засідання яких працівники даних управлінь склали присягу на вірність УДП і ОУН(Б), що було загальноприйнятим правилом. Десь між 20 і 27 липня у Житомирі І. Луцюк і М. Климишин мали зустріч із щойно прибулим представником окупаційної влади оберлейтенантом Баєром. Останній в різкій тональності заявив „про неможливість налагодження державного апарату українськими

націоналістами тими силами, які на даний момент є у їхньому розпорядженні... За його підрахунками для цієї справи потрібно 80 тис. урядників.” Відносно ж проголошення 30 червня 1941 р. у Львові самостійності України Баер сказав, що стався звичайний обман, тому що С. Бандера навіть не намагався узгодити це питання із А. Гітлером [34, 45-46].

Після такої загальної оцінки діяльності ОУН(Б) окупаційною владою, інша фракція – ОУН(М) вирішила прискорити власну організаційну роботу на території Житомирської і Київської областей. У двадцятих числах липня 1941 р. разом із похідною групою ОУН(М) „Північ” у Житомир прибув О. Ольжич, який народився саме в цьому місці. Він тимчасово оселився у будинку за адресою вул. Лермонтовська 15, де зосередився міський осередок мельниківців до їх переїзду в Київ [19, 30-31]. Конкуруючи між собою групи українських націоналістів сповідували різні тактики розгортання своїх мереж. Мельниківці спрямували власну діяльність на організацію і розбудову міських адміністративних структур, економіки, мережі культурно-освітніх закладів тощо. Один із авторів, прихильників мельниківської ОУН, згодом так передав свої враження від побаченого в Житомирі: „У місті на кожному кроці відчувається новий, свіжий подих українського життя, яке, не дивлячись на воєнні обставини, швидко відроджується і знаходить для себе нові творчі форми” [36, 14]. Бандерівці в переважній більшості прагнули поширити свій вплив на сільську місцевість, щоб донести ідею Української Суверенної Соборної Держави (УССД) до українського селянства. Саме тому думка П.-Р. Магочі, що центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир [24, 537] нам видається більш достовірнішою від наведеного вище висновку А. Кентія. А щодо твердження, що “бандерівці до вересня 1941 р. почували себе в місті як справжні хазяї” [5, 24], то слухним його поясненням є власне більша публічна активність у громадському й політичному житті краю.

За даними, які наводили мельниківські емісари, в Житомирі, який мав населення у 40 тис. чоловік (така кількість жителів міста подана в переписі, який відбувався у вересні 1941 р. [13, 15-17] – Авт.) нараховувалося близько 500 чоловік національно свідомої (прихильної до них – Авт.) інтелігенції [11, 226]. Під вплив ОУН(М) переходить Житомирська обласна поліція, яку очолив Д. Захвалинський. [15, 33-34]. Після арешту нацистами наприкінці липня 1941 р. першого голови Житомирської обласної управи І. Луцюка його місце зайняв житомирянин О. М. Яценюк, який у серпні вступив до лав ОУН(М) [15, 45]. М. Т. Ясінський – секретар цього ж управління прилучився до мельниківської ОУН у вересні 1941 р. [5, 119]. Також до ОУН(М) входили А. Баранівський і В. Маслій, що стали керівниками відділу пропаганди обласного управління, а останній згодом був ще й редактором житомирської газети „Голос Волині” [1, 12-зв].

Подібна заміна мельниківцями бандерівців у владних українських і окупаційних структурах відбулася також у Бердичеві. В це місто ще 16 липня 1941 р. дісталися члени похідної групи ОУН(Б), які проголосили незалежність України та створили місцеву поліцію. Активну роботу з перших днів свого перебування у місті розгорнув майбутній окружний провідник бандерівців М. Коваль [3, 44]. Лише згодом у Бердичів прибув член мельниківської похідної групи, псевдо якого „Козачок”. Бердичівське районне управління і окружний провід мельниківців очолив М. М. Савчук. В. Т. Семенюк, окрім редактора газети „Нова Доба”, виконував ще й обов’язки голови окружного відділу пропаганди, а шеф міської поліції Бердичева Зелінський керував окружною військовою референтурою ОУН(М). Бандерівську мережу в місті очолював у цей час В. Н. Яцюк. Її активним членом був також співробітник редакції вище вказаної газети Є. Ярмолюк [3, 25; 46].

З інших мельниківських похідних груп, які ще до захоплення німцями Києва найближче наблизилися до нього, була група, що базувалася у Василькові. Ця група нараховувала 8 осіб, з поміж інших і таких відомих

діячів ОУН(М), як сотник Роман Біда („Гордон”), Богдан Онуфрик („Коник”), Ярослав Гайвас („Бистрий”). Загальне керівництво даною групою здійснював Віктор Пилипчук („Вітя”) [20, 129].

Впродовж 17 липня 1941 р. члени похідної групи ОУН(Б) Федорук і Когут прибули з обласного центру в с. Чесотку Коростишівського району. В селі вони нашвидкуруч організували сільське управління і поліцію. У самому Коростишеві бандерівці Білоцерович і Новаківський провадили агітаційну та пропагандистську роботу, в результаті якої 25 липня було обрано районне управління і міський адміністративно-господарський апарат. 26 липня 1941 р. похідна група на чолі з Гонтою прибула до районного центру Вчорайше на Житомирщині. На зборах селян проголосили самостійність України й одночасно обрали керівництво району. Голова управління – Петро Ященко позитивно ставився до ОУН(Б), а секретар – Петро Оксенюк – до ОУН(М) і перебував у постійному контакті з їхнім центром у Житомирі [12, 1-47].

Також, протягом другої половини липня 1941 р. у Чуднові на Житомирщині член ОУН(Б) Федорчук, прибувши в містечко, скликав збори громади, на яких сформували районне управління. Як свідчив згодом на допитах у НКДБ Микола Хоменко, якого на вказаних зборах обрали завідуючим районним управлінням освіти, – ця подія сталася близько 20-21 липня 1941 р. До утвореного тут осередку ОУН(Б) у цей час долучилися і місцеві жителі, зокрема, М. В. Гречковський, С. М. Гвоздіковський, Могілевський, Кислицін, які для підкреслення власної ідеологічної прихильності носили блакитно-жовті стрічки або значок-тризуб. Під бандерівським ідеологічним впливом у даному районі перебували старости сіл Карпівці, Малі Коровинці, Турчинівка, Тютюнники, Судачівка [1, 12-15]. Кінцем липня датується прихід посланців від ОУН під проводом С. Бандери із західних областей України в Корнинський район, які розповідали місцевим селянам про проголошення Акту та сприяли організації районного управління [26, 42].

У звіті за 20 липня 1941 р. „із села Пашківки біля Києва до Проводу ОУН про ситуацію на Київщині та про організаційні завдання ОУН” Я. Старух подає наступну інформацію. Зокрема, що члени ОУН(Б) практично повністю освоїли Бишевський і Васильківський райони та частково Макарівський, а в самому Макарові ще тривали оперативні заходи німецьких військ по очистці території. Особливо підкреслено прихильне ставлення місцевих українських людей [33, 228-230].

Питання про ставлення жителів Житомирської і Київської областей до членів похідних груп ОУН і на сьогодні залишається неповно висвітленим українськими дослідниками. Більшість із них, покликаючись або на свідчення колишніх емісарів похідних груп, або на дослідників із еміграції, стверджує про позитивне й доброзичливе відношення місцевого населення як персонально до емісарів ОУН із Західної України, так і до тієї ідеології, що вони принесли з собою. Колишній член бандерівської похідної групи Іван Міtringа („Сергій Орелюк”), який згодом перейшов у табір Т. Боровця-Бульби, перебуваючи в Наддніпрянщині, наочно переконався у відсутності широкої підтримки місцевим населенням програми ОУН(Б) [29, 330]. Вважаємо за доцільне навести також наступне свідчення: саме подібні настрої галичан і представників центральноукраїнських земель, на думку Мирослава Прокопа, згодом зумовили зміну ряду принципових політично-програмних й ідеологічних настанов, що відбулося 21-25 серпня 1943 р. на III Надзвичайному зборі ОУН [16, 28].

Активна робота похідних груп обох фракцій ОУН на території майбутньої військової округи „Тютюнник” тривала до початку вересня 1941 р. Свідок тих подій заявляє: „Впродовж двох тижнів українська адміністрація покрила майже цілу Житомирську область, до половини серпня адміністрація була поширена на західні частини Київщини” [6, 13]. У Житомирській області бандерівськими емісарами похідних груп були створені потужні осередки в Потіївському, Трояніському, Ємільчинському, Вчорайшенському та Черняхівському районах. Окружний провід ОУН(М),

який включав військовий, шкільний, жіночий і пропагандистський відділи розташовувався у Бердичеві й охоплював своєю компетенцією Андрушівський, Бердичівський і Янушпільський райони [15, 44].

Діяльність похідних груп обох ОУН була припинена нацистськими поліційними органами з середини вересня 1941 р., коли відбулися перші широкомасштабні арешти бандерівських активістів [17, 54]. Дані арешти були далеко не першими, а радше – публічними. Так, у Василькові частину керівників районного осередку було таємно заарештовано ще 31 серпня [33, XVII]. Причина даних подій криється у цілому комплексі окремих факторів: це і відмова ОУН(Б) скасувати Акт від 30 червня 1941 р., і значні досягнення у організації місцевої української влади, яка виявилася непотрібною окупантам, й успіхи німецької армії у війні, що дозволили їй почувати себе господарями в Україні та ін. Після проведення арештів 15-16 вересня організаційна мережа ОУН(Б) втратила близько 2 тис. членів, із яких декілька сот осіб незабаром стратили. Безпосередньо в Житомирі гестапо затримало М. Климишина, а в Миргороді вбило М. Лемика [6, 20-21].

Висновки. Похідні групи обох фракцій ОУН протягом липня-вересня 1941 р. у цілому виконали поставлене власними Проводами перед ними завдання. Після захоплення німецькими військами Києва їм вдалося на короткий час організувати в ньому прототип українського уряду, заснувати цілий ряд культурно-освітніх центрів. У межах території майбутньої військової округи „Тютюнник” вони здійснили розбудову власних організаційних структур, на основі яких було сформовано місцеве українське цивільне управління, мережу освітніх і культурно-просвітніх закладів. Це також дозволило учасникам похідних груп, переважно вихідцям із Західної України заручитися підтримкою частини місцевого населення, яке приєдналося до адміністративної і громадської роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області (далі АУ СБУ ЖО). – Архівно-слідчі справи припиненого фонду (далі ПФ). – Спр. 28839-ПФ.
2. АУ СБУ ЖО. – Спр. 28845-ПФ.
3. АУ СБУ ЖО. – Спр. 29800-ПФ.
4. АУ СБУ ЖО. – Спр. 29889-ПФ.
5. АУ СБУ ЖО. – Спр. 30391-ПФ.
6. Бедрій А. Українська держава відновлена актом 30 червня 1941 р. // „Дзвони Підгір'я” [Калуш] – липень 1991. - № 5. – 32 с.
7. Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або „Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї”. – Вид. 2-ге, виправлене. – Торонто (Канада): Вид-во „Новий шлях”, 1991. – 208 с.
8. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
9. Глід С. Фрагменти життя і мук. (Спогади з часів німецької окупації України). – Лондон: Видавництво Союзу українців у Великій Британії, 1955. – 93 с.
10. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія – К.: Олан, 2004. – 704 с.
11. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації в ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО): Ф. Р-1151, оп.1, спр. 2.
13. ДАЖО. – Ф. Р-1153, оп. 1, спр.7.
14. Дмитрук К. Безбатченки. – Львів: ”Каменярь”, 1974. – 239 с.
15. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.: іл.
16. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію ОУН: Аналітичний огляд. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 63 с.
17. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. – К: Інститут історії НАН України, 1999. – 201 с.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
19. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич. – Житомир: Косенко, 2007. – 40 с.: іл.: (Серія: Вчені Житомирщини. – Вип. 6).
20. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941-1943. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 126-140.
21. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
22. Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ – 1943-1959. Книга перша: 1943-1945. / Упорядники: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – Київ-Торонто, 2002. – Т. 4. – 596 с.
23. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) К.: Лі-Терра, 2004. – 543 с.: іл.
24. Магочій П.-Р. Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
25. Матла З. Південна похідна група. Ч. 10. – Мюнхен: „Друкарня „Ціцера”, 1952. – 32 с.
26. Махорін Г. Л., Оленська І. С. Край над Унавою. – Житомир: ПП “Рута”, Видавництво “Волинь”, 2005. – 184 с.
27. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто – Нью-Йорк: Новий Шлях, 1985. – 542 с.
28. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. IV доповнене видання, за редакцією Б. Михайлюка. – Канада: На чужині, 1951. – 148 с.

29. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945. – Керівник тому В. І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
30. Русначенко А. М. Народ збурений: Нац.–визвол. рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.: іл.
31. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
32. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монография / Сост. А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.
33. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів-Київ: Літературна агенція „Піраміда”, 2001. – 556 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 14.
35. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 104.
36. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. – Львів: Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. – 35 с.
37. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.
38. Hunczak T. OUN-German Relation, 1941-1945 // In: German-Ukrainian Relation in the Historical Perspective. – CIUS Press, Edmonton, Toronto, 1994. – 179-186.